

Arabako Euskal Toponimia. Fonetika eta etimologia

Arabako euskal toponimiaren zertzelada zenbait

Luis Mari MUJICA

Lan honetan Arabako toponimiak euskararen esparruan duen tokia islatu nahi genuke, hots, gure hizkuntzak Arabako probintzian aspaldidanik tokizenetan ukaniko presentzia nabarmenerazi. Araban euskararen egitatea, beste probintzietan bezala, aspaldiko haritik dator, hau da, Euskal Herria tribu anitzetan banatua zegoen arotik. Hain zuzen, erromatarrek gure lurraldera etorri aurretik, ezagunak ziren bertan baskoiak (Nafarroaren eremuan, batez ere, hedatuak), bardullarrak, karististiarrek eta autrigoitribualdeak (azken hauek, erromatarren garaietarako, bere zabalkunde gehienez erdaldundurik bide zeudenak). Historigile batzuen aburuan, euskal kutsua zuten, nahiz partzialki, turmodigoek eta beroiek ere.¹

Datu zenbait

Araba bi kulturen eszenategi bilakatu zen Ertaro Goian, hau da, euskararen ukitu geografikoan sorturiko gaztelaniaren gune berezi. Autore batzuen ustean -eta Schulten-en hipotesia, bereziki- bardullarrek eta karistiarrek -autrigoiek bezala- jatorri zeltiarra zuten, nahiz

[1] Lan hau gure *Arabako euskal toponimia. Fonetika eta Etimologia* (12 aletan *Hiria argitaletxeak* publikaturikoaren) sarrerako zatia da. Bertara jo beza irakurleak zehaztasun gehiago nahi balu.

erromatarren garairako lehenengo biak *euskaldun* bilakaturik egon mintzoz, baskoien eraginez.

Arabian hiru tribuen bilgune bilaktu zen Trebiñualdea, hots, *Trifinium* delakoa, hiru tribuak biltzen zirelako betan.

Euskararen muga zaharrak Arabian beste euskal lurretan baino labainagoak dira, probintzia maiz herri desberdinen pasagune izan delako hegoan eta mendebaldean, Gaztelaren ukitu geografikoa lekuko dela. Hegoaldera euskararen presentzia zalantzazkoagoa izan da, eta egungo euskal toponimiaren lekukotza urria ikusita, aspaldiko garaietan ere -Ebro ibaiaren bi urbazterretan- euskal geruzazko izen-degia ez zen oparora izan, antza. Ikusiko dugunez, arabar Errioxako behe-lurretan ere azaltzen dira euskal toponimoak, baina urri; ugariago, ordea, Logroñoko probintziaren mendebaldean; ertaroko lehen mendeetan, hain zuzen, euskarak Haroaldean, Ojacastron eta Ezkaraiko eskualdean, bereziki, hedadura berezia ukan bide zuen.

Latinizazio erraldoiaren kariatz Arabako Errioxan aski goiz itzali bide zen euskara, eta bertako lekuko toponimikoak murrizak gertatzen dira, egun, azterketa baterako.

Erromanizazioaren gorabeherak

Euskal Herrian erromanizazioa behetik gora, eta mendebaldetik ekialdera, mamitzen etorri zen, eta ipar eta itsasaldeko lurraldetan erromanizazio bera oraindik luzaroan permeagaitza gertatu zen. Araban iparralde eta erdialde gehienak euskal tipologiazko onomastika erakusten digu. Araban, ordea, *Deobriga* (Puentelarrá), *Beleia* (Iruña de Alava), *Suessatio* (Zuazo), *Tullonium*, *Alba*, eta abar eragin arrotzeko puntu izan ziren, eta kanpo eragin hori mendebaldean, hots, Gaubealdean, nabari eta zaharragoa da. Arabako erdialdean, eta lautadan bertan, jatorri latinoak duten antroponimoen lekukotasuna ez da urria -eta *fundus* eta *villak* erromanizazio baten gune berezi izan ziren, nahiz bere ondoan ere aspaldiko euskal mintzairaren lekukotasunak gorde oraindik.

Tribuen hedadura hertsia goa emanez, Gipuzkoako erdialdean hedatu ziren, batez ere, barduliarrak, Arabako ipar ekialdera ere zabalduko zirenak. Karistiarrak, berriz, Arabako erdialdean kokatu ziren, eta autrigoiak mendebaldean goitik behera (behar bada, behealdeko

lurrean beroiekin harremanak zituztela). Zehazkiago, autrigoiak Nerbioi ibairen erdialdean lekutu ziren, hau da, egungo Enkarterrietan, eta Arabako Gaubea, Valderejo eta bi Erriberetan hedatu. Burgosen Pancorbo aldea autrigoien mende egon zen, eta, behar bada, tribu zeltikoeekin nahasia. Hain zuzen, azken tribu honen gunee latinizatuan hasi bide zen *gatzelaniar* mintzairaren sorrera astitsua VI, VII eta VIII mende aldean. Azkenik, beroiak Toloño eta Kantauri mendizerraren hegoaldean hedatu bide ziren, jatorriz zeltak zirela (eta, gehienbat, euskararen ez-ezagule). Arabako lurretan *Veleia*, *Suessatio*, *Tullonion* gisako populazioak jatorriz zetiarrek izan ziren, indoeuropar kutsua zuten herrialdeak.

Jakina denez, Penintsulan eman zen erromanizazio astitsuak ez zuen euskal lurralde osoa hartu; Kantauriko itsasaldera ematen zuten Bizkaia eta Gipukoako lurrak permeagaitzagoak suertatu ziren lehen medeetan. Hain zuzen, Arabako hegoaldea eta erdialdeko lautada irekiagoa gertatu zen erromanizatorako; iparraldea, aldiz, permeagaitzagoa latinaren sarrerako.

Euskal Herriaren hegoaldean (hots, Nafarroako Erriberan eta Arabako Erribera eta Errioxa gehiengan) erromatarren eragina nabarmenagoa egin zen, kolono eta legionarien eraginez. Egia esateko, toponimian *-ano*, *-ana* amaiera duten tokizenei kutsu latindar nabariagoa islatzen zaie. Arabako lautadan aipatzekoak dira *Veleia* (Arabako Iruña), *Suessatio* (Zuazo), *Tullonium* (Alegría-Dulantzi) eta *Alba* (Albeniz) gisako toponimoak. Lehen latinizazioa aztertua izan da G. Trolhs, J. Caro Baroja eta L. Mitxelena-ren lanetan.

IV. eta V. mendeetan Europako hego mendebaldeak erruralizazio gaitza jasan zuen, berriro, lehendiko latinaren eragina apalduz; ordurako, ordea, euskararen geografia Araba eta Nafarroako hego-lurretan murrizten hasia zen. Kalagurrin edo Kalahorran, Araban eta Nafarroako hegoaldean kristautze eta erromanizazioaren ildoak bideki-de bilakatuko ziren, maiz, sozialki. Aldiz, Bizkaia, Gipuzkoa eta Nafarroaren iparraldeak lehengo egoera sozial eta linguistikoan luzaroago iraunen zuen. Era berean, Araba kantauriarra eta hego eta mendebaldekoaren artean etendura linguistikoa handitzen etorri zen. Zehazki, Nafarroa eta Gaztelaren balantzan sartuko zen Araba VII. mendetik eta XII. arte, bere mendebal eta hegoalde guztian erromanizazioa gotortu zelarik. Dударик gabe, karistiar eta barduliar eragina ukan zuen eskualdea *euskaldunago* mantendu zen erdian eta iparraldean,

eta, aldiz, kanpoko eraginei irekiagoa autrigoiak egoniko eskualdea. Latinizazioa behetik eta mendebaldetik gotortzen etorri zen Arabako lurretara, eta, orobat, XI., XII. eta XII. mendeetan latinizazioa biziagotzen, aspaldiko *euskal* mintzairaren gune ziren lurak, gero eta gehiago, ipar eta ekialderantz murrizten zirela.

Toloño eta Kantauri mendikatearen azpitiko lurak biziki erromanizatuak suertatu ziren lehen ertaro osoan. Araban Erribera Garaia eta Behekoa, Gaubea eta Valderejo aldeko lurak erromanizazio gotor baten lekuko izan ziren. Aldiz, euskararen presentzia iraunkorragoa gertatu zen ipar eta erdialdeko mendien ingurune eta adardurretan, eta bertan euskararen egoera ez zen hain kritikoa eginen XVII. menderate (bertan sartuz Gasteiz hiriburua ere bere hego eta iparraldeko inguru guztiaz). Kontuan izatekoa da, gainera, latina desegin eta gaz-telaniar mintzo bilakatzen zen unean euskarak bere eragina utziko ziola mintzaira erromaniko berriari, batez ere, fonetikaren esparruan (adibidez, bost unitatezko bokalismoa egotziz). Ertaroaren amaieran, euskararen marra geografikoa Trebiñualdea, Urizaharra eta Gasteizen hego eta iparraldera hedatuko zen. XVI mendea gerotzik hona, ordea, euskararen bizitza kritikoa bilakatu zen, batez ere, gaztelania, espainiar *nazionalismoaren* eskutik, zabalkunde nagusi bilakatzean -hots, inperio baten ardatz eta sostengu-. Euskara, geroz eta gehiago, murriz eta nekazari bizitzara zokoratuagoa gertatuko zen. Euskal mintzairaren bilakaera gerora, XIX. mendean bereziki, kritikoa bihurtuko zen Araban, hedakuntza geografikoari dagokionez, batez ere. XVI. mendean, berriz, euskara Gasteiz hirian entzuten zen, eta gerora ere bai, nahiz demografikoki urriagoa bilakatzen etorri. Arazo honetaz, besteen artean, ikusi hurrengo lanak: J. M. Sasía "El viejo euskara alavés", in Homenaje a O. Apraiz, Diputación Foral de Alava, 1982, A. Apraiz, "El vascuence en Vitoria y Alava en la última centuria"(1850-1950)", in Obras inéditas, Vitoria 1975, M. L. Echenique, Historia lingüística, 91-92.

Kondairara itzuliz, badakigu erromanizazioa Euskal Herrian anitza eta ez-erregularra izan zela eskualde bakoitzean. Bere hornikuntza biziagoa izan zen hego eta mendebaldeko lurretan, eta apalagoa Euskal Herri menditsu eta akitanikoan. Dударik gabe, euskal hiztegian sarturik dagoen latinismo zenbait, bai administrazioan eta bai tresnen deituran, aro zaharretakoa da (honela, *bakea* pazea orde, *erregea* rey erromanikoa orde). Hiztegiak fonetika aski arkaikoa

islatzen du hitz anitzetan. Aldiz, *gurutze*, *zeru* gisako latinismoen asibilazioek latin berantagoaren ñabardura fonetikoak dituzte.

Jakina denez, kristautze-prozesua behetik gora etorri zen, Euskal Herrian mendialdeko nukleo anitzetan erlijioa berriaren ziria ez zen behar hainbat gotortua gertatuko X-XI. mende aldera arte baino. Araban leku askotan gaztelu-babesak eraiki ziren, bereziki, XI. et X. mendeetan. Babesleku haien eraginez, arabiarren razziak gero eta urriagoak bilakatuko ziren Arabako lurretan.

Behealdeko errekonkistarekin batera, latinetik sorturiko erromantzeek gorantz etorri ziren, euskararen esparrua gero eta gehiago estuagoa eginez. Egia bat atzematen da, dena den, historian garbi, alegia, euskararen bilakaera mendialdeko lurretan kondairaren gora-beheren ertzean geratu zela, batez ere, lur aski isolatu ziren iparreko sailetan. Erromanizazioa, hain zuzen, Euskal Herrian hegoa eta mendebaldetik sartzen etorri zen, etengabe, goi eta behe ertaro ia osoan. Gerora, Araba, Gipuzkoa eta Bizkaia -Nafarroaren ingurenetik urrunduta- Gaztelaren mendera hesituko ziren, euskararen mugak, geroz eta gehiago, iparreko lurretara soilik hertsatuz; bide horretatik euskararen gune geografikoa kritikoagoa bilakatuko zen, batez ere, XVIII., XIX. eta XX. mendeetan. Bestalde, XIX. mendeko Euskal Herriaren industrializazio azkarraren kariaz -eta Espainiako beste eskualdetako jende-uholde berriaz-itsas-bazterreko probintzien euskaldun oreka demografikoa, gero eta gehiago, okertzen etorriko zen.

Arabian, zehazki, euskararen gibeleratze historikoaren ondorio zaharrenak bertako Errioxaren eremuan emanak ziren aspaldidanik, eta, orobat, bere mendebaldean bi Erribera eta Gaubealdean. Bestalde, hizkuntzaren arloan, latinetik sortuko *gaztelaniar* erromantzeak ñabardura fonetiko ukaezinak jasoko zituen euskararen baitatik -bai bokalismoan eta bai kontsonantismoan-.

Arabako probintzian hedatzen zen euskara-moeta gehiena *mendebaldekoa* izan da. Hala ere, toponimia lekuko dela, Arabako ipar-erdialdeak eta ekialdeak (honetan, Asparren, Donemiliaga eta Aranaldea bezalako lurrak sartuta) *ekialdeko* euskararen ñabardurak zituen. Ñabardura horietan aipatzekoak dira *-doi* atzikiaren presentzia, eta *berri / barri*, *aritz / aretx* bezalako isoglosen alternantzia.

Arabian erromanizazio goiztar baten gune dira Gesaltzaldea, Gaubea, Buradon, Valderejo, Burguenda gisako lurrak mendebal-

dean, eta Santa Kruz Kanpezualdeko eskualdealdea erdi-ekialdean. Toponimo batzuen amaierak edo atzizkiek jatorri kanpotarra islatzen dute, *villa* kasuetan adibidez, eta, zehazki, *-ano*, *-ana* gisako amaierak dituztenek (*Cabriana*, *Antezana*, *Maturana* modukoek). Ertaro garai guztian Arabako egoera linguistikoa konplexua izan zen, beti ere, probintzian, gaztelaniar erromantzearen hedatzea -eta euskararen murriztea- bukagabea bilakatuko zela. Euskararen gibeleratzea, bestalde, larria gertatu zen Arabako lurretan (eta, antza, Nafarroan baino azkarragoa gehienbat); hala ere, Gasteizko ingurune gehienak *euskaldun* jarraituko zuen mintzoz XVIII. mende arte, eta, geroago ere nukleo isolatu zenbaitetan.

Gauzak areago zehaztuz, erromanizazioa gaitz eta azkarragoa eman zen Arabako hego eta mendebaldeko lurretan, eta murriztagoa ipar mendebalde eta ekialdean. Trebiñuko konderrian, adibidez, euskal hizkutzaz zaharraren presentziak XVI. mende azkenerarte iraun bide zuen.

Goian emaniko prozesuaren argibide dira Arabako euskararen atzematen diren ziklo batzuk. Toponimian, noski, antroponimia latinoak indar handia ukan du, berandu arte euskaldun irauniko lurretan ere (Murgian edo Kuartangon, adibidez). Logikoki, Espainiako politika zentralista gaztelaniaren zehar gotortzen zetorren neurrian euskararen desagertze-prozesu ere makurragoa bilakatu zen. XIX. mende amaierarako, beraz, Arabako probintzia gehiena lurralderik erdaldun bilakaturik zegoen.

Aro Modernora iristean (eta Nafarroa XVI. mendea gerotik) Euskal Herriaren zati handi bat Gaztelaren eragin zentralistaren pean eroria zegoen, fenomeno horrek euskarari oraindik sostengu urriago ekarriko ziola. Bestalde, Euskal Herrian etxeko kultura autoktonoa edo euskalduna ez zen ia inoiz gizarteko goi-klaseen kultur-ardatz izan; orobat, penintsulako periferian zeuden beste kulturak ere gaztelaniaren mesedetan gune berriak galtzen etorriko ziren etengabeki. Austriarren monarkia erorita, XVIII. mendean Borboien botereak areago eramanen zuen gaztelaniaren hegemonia jarrera akaparatzaila batez, zentralismoa gotortzen zela XVIII. mendetik gerora, batez ere. Euskal Herriari politikoki zatikatuta egoteak makurbideak ekarri zituzkion kultura eta ekonomiaren mailan; euskal lurra ahalbide politiko desberdinetan zatikatuta egoteak euskal kulturari arazo berriak sortuko zituzkion. Araban eta Nafarroan erkitze progresiboa ekarriko zion

euskerari, bertako mintzabidea ia inoiz ez zela izanen gizaratearen ardatz; ondorioz, Araba eta Nafarroaren erdialdean hizkuntza zaharra gero eta indarge eta urriagoa bilakatzen etorriko zen, batez ere, XVIII. mendeaz geroztik.

Euskalerrriaren Adiskideen elkargo berriak (hiru probintzietan, funtsean, hedatuak) sostengu gutxi emanen zion, praxian, euskarari, nahiz bere garaian ekimen zenbait aurrera ekarri (adibidez, euskararen balio teorikoa defendatuz). Dagoeneko, euskararen etorkizuna larria izaten hasia zen XVIII. mende erdialdean, eta okerragoa eginen zen, oraindik, gerrate karlisten ondoren. Beraz, XVIII.tik XX. mendera arte euskaren gainbehera nabaria zen, eta modu askoz larriagoan, oraindik, gaiztotuko zen industrializazio berriaren aroan.

Historikoki, Trebiñua eta Bernedoaldeko lurretatik XVI. mende aldera desagertu zen gure hizkuntza, eta gerora ere prozesu bera gaiztotzen etorriko zen Gasteiz hiria eta bere ingurunean; geroago prozesu bera larriagoa eginen zen Gorbeia eta Aizkorri mendikateen azpikaldean. Giovanni B. Venturino italiar bidaiariak aitortzen duenez, Gasteizen jende xehea euskaraz mintzaten zen XVI. mendean; noblezia, aldiz, gero eta gehiago gaztelaniaz soilik espresatzen zen. 1562 aldean argitaratu zuen *M. Landuchio* italiarrak *Dictionarium Linguae Cantabrigae* hiztegi entzutetsua. Bere liburuak interes handikoa gertatzen da garaiko euskarara hurbiltzeko, nahiz liburuak akats zenbait duen hitzen adierazpena ematerakoan. Bitartean, euskara eliz-erakuspide ere izan zen herriska anitzetan, eta, hizkuntza zaharraren presentzia erromantzearena baino gotorragoa zen gune batzutan. Euskara, dena den, ipar ekialdetik mendebalderantz murrizten etorriko zen, iparraldean ere, Asparrendik hasi -eta Donemiliaga zehar-Barrundia arte, sozialki apaltzen zela.

Lehen gaztelanizatzearen prozesua Araban hego-mendebaletik ipar eta ekialderanzkoa izan zen. XVII-XVIII. mendetan, zehazki, Gasteizko ingurualde gehiena gaztelaniatu zen, euskal hizkuntza Gorbialdeko ibarretara zokoratua agitzen zela.

Landazuri arabarrak XVIII. mendean gaitzetsi zuen euskal mintzairaren egoera gaiztoa Arabako probintzian, bere etorkizunaren aitzinean pesimista azalduz. XVII. mende amaieran, ordea, Gasteizko bikariatuko herri xume anitzek euskaraz mintzaten ziren oraindik. Prestamerok Gasteiz inguruan euskara mintzaten zutenen herri-nomenclatorra eskaini zigun bere "Pueblos de Alaba por vicarias, repar-

tidos sus vecinos en cinco clases" lanean. Hurrengoa zioen berak: "Hablan el idioma bascongado muchos pueblos de la vicaría de Vitoria, todos los de Gamboa, los de Sálvatierra, los de Mondragón, Cigoitia, Zuya, Orduña, Ayala, Orozco y Tudela, en los cuales a lo menos serían inútiles los Curas de concurso abierto, que ignorasen este idioma". Euskararen desagartzea, behetik gora, eta modu ez-erregularrean, jazo zen Aranaldea, Agurainaldea eta Gorbeialdeko adar-duretan; eta euskararen desgertzeak neurri eta aldi desberdinak ukan zituen. XIX. eta XX. mendeetan, beti ere, gero eta arin eta hedatuagoa eginen zen euskal mintzoaren galera. Azkenekoz, Aizkorri eta Gorbeialdeko mendikateak ere desagertzearen lekuko izanen ziren, beti ere, Aizkorripea Gorbeialdea baino amoremanberagoa azalduz prozesu horretan.

Sozialki, ibar berean euskal, mintzairaren heriotza faktore asko-
 rengatik gertatu zen. XIX. mendeko euskararen egoeraz, zehazkiago,
 Printze Bonaparteren mapen lekukotza dugu; beraietan garbi ikusten
 da euskararen desagertzea probintziaren iparraldean ekialdetik sartu
 zela (hots, Asparren eta Donemiligatik barrena), eta astiroago Gor-
 beialdeko lurretatik. Legutianoaldea, aldiz, euskaldun gorde da ia XX.
 mende gehiengan. Aramaio ibarrak gain, hain zuzen, Legutiano eta
 Gorbeialdeko gunen zenbait euskararen toki isolatu dira. Ganboan,
 Zigoitian eta bere inguruetan, berriz, XX. mendean euskararen pre-
 sentzia erabat problematikoa da aspaldiko euskaldunen ahoan.

Egun, ordea, euskara berriro irakaskuntzan eta administral-
 goan integratua dagoelarik, esan behar da Araban -Nafarroan baino
 arinago-, indarberritzen ari dela azken hogeitaz urteotan. XX. mendea-
 ren azken hamarkadetan -eta XXI.aren haseran- euskararen erreku-
 peratzea esanguratsuagoa gertatzen ari da, irakaskuntza mailan, be-
 reziki, euskaldungoaren kopurua egun probintzian 70.000 ingurukoa
 dela. Nafarroarekin alderatuta, Araban (Euskadiko gobernuaren admi-
 nistralgoari esker) hizkuntza zaharraren erreku-peratze-erritmoa sen-
 doagoa da, birlortze horren ildo ziurrenak irakaskuntzaren arloan
 ematen direla. Gure ustean, egun ematen den birreskuratze-neurria,
 beste hogeitaz urteren buruan, 140.000 euskaldunberritara irits daiteke
 (ertaroan emaniko 25.000 bat milako inguruko euskaldun-kopurua
 nagusiki gaindituz). Alde horretatik, itxaropentsua gertatzen da eus-
 kararen geroa zifren alorrean.

Arabako euskaren izaeraz datu zenbait

Arabako euskararen berezitasunak xedatzeko, mendebaldeko euskarare (edo bizkaieraren) moldera etorri behar da. Arabako probintziaren zati bat, aspaldiko karistiarren kokagunea zen, mendebaldeko euskararen moldetan sartzen zirela bere fonetika, lexikoa eta beste bereizgarri dialektal batzuk. Arabako ekialdean barduliarren tribua hedatu zen, Gipuzkoa erdiko hizkuntza-egoeraren luzapen bezala. Fonetikoki, toponimian agertzen diren *aritz*, *aitz*, *lizar*, *-doi* gisako isoglosak mendebaldeko euskalkiaren adierazpen dira. Mendebalderago, aldiz, toponimiak *atx* / *aretx* / *-doi* gisako formulak mendebaldeko euskalkiaren ñabardurak islatzen dituzte. Ipar-ekialdera, hain zuzen, Araban Gipuzkoatik zetorren barduliarren mintzairaren hedapena islatzen bide du (nahiz egoera dialektal horrek, geroz eta gehiago, XVII-XVIII.tan *mendebaldeko* euskararen ñabardura fonetikoen eragina jasan).

Ohar filologiko batzuk

Autore zenbaitek Araban hiru eremu berezi ditu, hots, sartaldekoa, erdialdekoa eta sortaldekoa. Honela, Trebiñualdea, Gasteiz, Dulantzi eta Burgelualdea erdialdean koka daitezke; Gorbeiaeren hegoaldea, Leguatiandaldea eta Aiaralde guztia mendebaldeko mintzairan; eta Donemiliaga, Agurainaldea, Iruraitz, Aranaldea, eta abar sortaldekoan. K. Zuazok zehaztaperen zenbait eskaini du mendebalde eta ekialdeko esparrua hobeto zehaztearren. Honela, *-aa* mugatzaileak *-ea* emanen luke (**aldapaa aldapea*, **errekaa errekea*). Bestalde, *z* / *tz* afrikazioen bustidura azaltzen da *x* / *tx* emanaz (*aritz* / *aretxa*, *bakoitza* / *bakotxa*, *haize* / *axe*). Toponimian, gune batzutan, aspaldiko *areitz*, *eliza*, *aitza*, *aizea* delakoek XVII.tik gerora mendebaldeko bustidurak eta monoptongazioak jasan dituzte.

Toponimian, aipaturiko ñabardurez gain, sinkopazio bereziak gertatu dira, *-zaa* *-zaia*, *-aga* + *a* *-agea*, *-tza* + *a* *tzaia* gisakoak.

Ondoren, beraz, Arabako toponimian atzemangarri den fenomeno fonetiko zenbait azaltzen ahaleginduko gara, tokian tokiko desberdintasunei dagokien garrantzia egotziz.

I) Bokalismoa

a) Azken bokalaren erorketak: *Bidaur* (*Bidaurre), *Rotaur*, *Bidaluz* (*Bidaluze), *Lar* (*larre) *Pagolar*, *Otalar*.

b) Ezpainkarikatzeak hitz-haseran: *intxaur untxaur*, *iri uri*.

c) Dardarkari aitzinean bokaleen irekiera: *berdin / bardin* (eta leherkari baten aitzinean ere irekiera: *beltz / baltz*).

d) Hiatoen presentzia mugatasuna adieraziz -aa -ea, -agaa / agea- (Keresea (*Keresaa), *Mendiagea*, *Obiagea*, *Zubiagea*). Orobat, -tza+a atzizkien pilaketan -tzaia ondorioa (*Elortzaia* Elhortzaa, *Okaranzaia*, *Unzaia*).

e) Diptongoa eta afrikazioa ekialdean, monoptongazioa mendebaldean (*areitz / aretx*, *aitz / atx*, *as*).

e) -*Gan / gain* bikoizturak. Mendebaldean -*gan* gehiago (hots, Legutianon, Barrundian, Trebiñun, Gasteizaldean); -*gain* gehiago zenbat eta ekialderago (Burundan, Burgelun, Bernedoaldean). Tartean, bi moldeen nahasketa eman daiteke

II) Kontsonantismoa

a) Zalantza *zai (-zain) / sai* artean. *Abelzaia / Astasaia*.

b) *L / ll* bustidura / ez bustiduraren kolokadura (*ezkilla, ila*)

c) *X* arkaikoa da, / *j* geroztikoa (*Elexa / Elejea*, *Kerexa / Kerejea*). Monoptongazioa eta bustidura mendebaldeko ñabardurak dira Arabako toponimoetan; ekialdean, berriz, diptongazioa.

d) Haseran ezpainkari zaharretan ahostunak ematen dira (*Bagoa* zaharretan, *Pagoeta* berantagoetan).

e) *L* ekialdekoa da, *d* mendebaldekoa (*bular / budar*). Zigoitian eta Arratzuan *burar* ere ematen da.

f) *Padura / Madura* bikoiztura aski hedatua dago mendebaldean. Bi formulen lehia ageri da, batzuetan, erdialdean; *madura* asko da ekialdean.

g) *Solo* mendebaldean, *soro* ekialdean (azken hau formula zaharretan, soilik). *Solo* mendebaldekoa ere kausitzen da Asparrenan eta Haranan (baina, beti ere, lekuko linguistiko berantagoetan). Zalduondon, Donemiliagan, Agurainen *soro / solo* formulen lehia nabaria da toponimian.

h) Araban ere ematen dira ezpainkari ozenak (*bago*, *bike* bezalakoak), beti ere, ahoskabeak (*pago*) baino arkaikoagoak direla; erdialdean bi formulen lehia ageri da.

i) *B / f* fonemen arteko lehia, orobat. Zenbat eta ekialderago *f* nagusiagoa da, nahiz aski apala izan (Donemiliagan, Agurainen, Aranaldean...).

j) *Bedar / berar* alternantzia; lehenengo aldakia da nagusi mendebaldean

Bestalde, hiztegiaren esparruan, *gibel / oste* bikoizturetan lehenengo da arkaikoagoa, eta bigarrena geroztikoa. Ekialde erdian ere *gibel* zarragotzat jo behar da. Bestalde, Arabako ekialdean -Aranaldean, batez ere-aditz-jokatuak txertatuta dituzteen arkaismoak islatzen dira, *Euridakarrena*, *Iturriadana*, *Lezeadana* gisakoak. Beste aditz sintetikodun formulak *Illadazanzelaia*, *Goikozelaiadana* modukoak dira. *Ekarri* aditz sintetikotik, berriz, *Euridakarrena* ageri da. Gisa horretako toponimoak Araban ekialdekoak dira, batez ere (hots, Aranaldekoak). Orobat, *Urkaak tirana* lekuizena, *ekarri* aditz sintetikotik *Euridakarrena* (eta *etzan* aditzetiko *Illadazanzelaia*). Aditz sintetikoa atxikia duten toponimo horiek *arkaismo* berezia islatzen dute (ezen nomenklator edo izendegi modernoetan hitz-elementuak soil-tzen etorri dira, hizkuntzaren ekonomiagatik); onomasikan aditzaren ekonomia derrigorrezkoa suertatzen da, kasu gehienetan. Aditzun toponimoak, bestalde, arkaikoak dira, ze hitz-konposatuen alorrean aditz-osagarriak maiz desagertzen dira. Aditz-erlatibodun atxikidurak, noski, arkaismo bezala dager toponimian.

Ikusiak ikusi, euskarak Arabako probintziaren baitan atzerabide luzea jasan duela esan dezakegu, zoritxarrez. Nahiz euskara denbora historikoetan bere lurralde gehienera hedaturik egon, hots, mendebalde eta Errioxako zenbait lekutara ere, egun euskal toponimiaren hedakuntza hertsia da.

Hala ere, Arabako lurralde gehiena euskararen kokagune izan da kondairan, baino, aldi berean, Gaztelaren albokide ere bai. Araban erdi-mendebaldea eta ekialdea -Kantauri Mendikateraino, batez ere-, eta erdialdea eta iparraldea euskararen gunek izan dira mendetan, eta egitate linguistiko horren berme da hemen eskaintzen dugun arabar euskal toponimiazko saldo gaitza.

Egun Araban euskera errekuiperatu-berria duen 70.000 inguruko euskaldun-multzoak, nolabait, aintzinako euskal toponimiaren

egitatea gogora ekartzen digu, hots, probintzian orain mede batzuk indarrean zegoen *euskal* egitate linguistiko itzalia. Berrikitan, ikastola eta euskara erakusten duten beste erakundeen bitartez aspaldiko egora lingusitikoa berreskuratzeko bidean jarri gara. Birreuskalduntze-prozesuak gaurko heinean jarraitzen badu Arabako lurretan hemendik hogeit bat urtera aipaturiko kopurua igo daiteke 150.000 euskaldunetara ere.

Beste datu guztien gaindik, lan honetan bilduriko euskal toponimiazko materialak argitan uzten du, gure ustean, Araba ere aspaldiko mendetan *euskaldun* izan zela mintzoz bere geografia gehinean.

Orain arte Lopez de Gereñu jaunak emaniko toponimia historikoaren multzoa gainditzen da lan honetan. Hona zifratan bi lanen aportazioak parekatuz: Barrundian Lp. Gereñuk 195 euskal toponimo, hemengo zerrendetan 1050; Donemiliagan Lp. Gereñuk 350, hemengoan 2190; Legutianon Lpz. Gereñuk 220, hemengoan 1470; Gaunan Lpz. Gereñuk 77, hemengoan 660; Kontrastan Lpz. Gereñuk 280, hemengoan 660; Arluzean Lpz. Gereñuk 158, hemengoan 450; Markizen Lpz. Gereñuk 173, hemengoan 430. Eskulde batzuetan Lpz. Gereñuren zerrendako toponimo-multzoa ez da iristen -gurearekin erkatuta- %-eko 15.era ere. Hala ere, Lpz. Gereñu-ren toponimo-multzoa zabala gertatzen da Aranaldea, Erdi-hegoaldea eta Erdi-ekialdeko kasuetan.

Guk, euskal zerrendak eskaini ondoren, kasu anitzetan eskualdeko *erdal* tokizen zenbait erantsi dugu aparte, izendegi osoak ikusmira egjatiagoa ukan dezan, nolabait.

Zorionez, Araban berreuskalduntze-prozesua aurrera doa, eta komeni da historikoki jasoriko euskal toponimiazko altxor bikaina gerora ere gordetzea. Dudarik gabe, gaur egun *toponimia* da behin bateko Araba *euskaldunaren* egjagtagiririk argi eta baliotsuena.

Azkenik, lan hau aurkeztean zerrenden egokitzapen eta zehaztapenetan, batez ere, Maria Luisa Etxebarria eta Nerea Mujika Arandaren partetik ukaniko laguntza *paregabe* eta *amoregaitza* eskertu nahi nuke. Lankide saiatuak izan ditut. Eskerrik asko.